

р в Україні складала 40,1%, коливаючись по різних групах від 38,2% до 41,8%¹⁶.

Таким чином, в умовах інтенсивного ведення сільського господарства значна щільність селянського населення, особливо на Поділлі загострювала проблему аграрного перенаселення. За тодішніми оцінками місцевих органів статистики надлишок робочої сили в регіоні коливався від 900 до 450 тис. осіб у працездатному віці. У 1924 р. в Подільській губернії налічувалось 756 тисяч селянських господарств, у складі яких було 3041 тис. їдців жіночої і чоловічої статі.¹⁷ Від аграрного перенаселення страждали передусім малопосівні селянські господарства. Вихід із цього становища вбачався не лише у переселенні, а, насамперед, в інтенсифікації сільського господарства, яка призвела до зниження питомої ваги селян серед інших категорій населення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Маслов П. Перенаселение русской деревни. - М. - Л., 1930. - С. 27; 2. Минц Л.Е. Аграрное перенаселение и рынок труда в СРСР. - М. - Л., 1929. - С.37, 44; 3. К вопросу об избыточной рабочей силе в сельском хозяйстве в Украине. Доклад секции труда президиума Госплана УССР.- Харьков, 1926. - С.24; 4. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період НЕПу. Історико економічне дослідження. - Харків, 1997. - С. 97; 5. Мигаль Б.К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1821 – 1925рр). - Харків, 1974 – С.183; Денисовец П.М. Влияние НЕПа на социальные процессы в Украинском селе (1921 – 1929 рр.) //Новая экономическая политика. Вопросы теории и истории.- М., 1974 – С. 148-153; Костенко І.В. Основні тенденції розвитку селянського господарства в Україні в 20-ті роки - на початку 30-х років // Український селянин. – Черкаси, 2001, Вип.3 – С -227-228; Скотнікова Л.С. Аграрні відносини в українському селі в 1920 роках // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921 – 1928 рр.) - К., 2000 – С.64-69; Мельничук О.А. Запровадження соціалістичного землеустрою на Поділлі у 1920 – 1925 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. - Вінниця, 2000. – Вип. 2. – С.115-123; Лойко О.О. Розвиток сільського господарства і становище селянства на Поділлі у відбудований період (1921 – 1925рр.) //Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Вінниця, 1999. – Вип.1. - С.85-88; 6. Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО). - Ф. 147. – Оп. 1. - Спр.57. – Арк. 2; 7. Там само. - Арк. 3; 8. ДАВО. - Ф.Р.40. – Оп. 1. - Спр.778. – Арк. 4; 9. ДАВО. - Ф. 147. – Оп. 1. - Спр.57. – Арк. 5; 10. Там само. - Арк. 6; 11. Там само. - Арк. 7; 12. Там само. - Арк. 8; 13. Там само. - Арк. 10; 14. Там само. - Арк. 12; 15. Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. – Харків, 1930. - №174 – С.98-99; 16. Калініченко В.В. Вказана праця. - С.96; 17. ДАВО. - Ф. 147. – Оп. 1. - Спр.58. – Арк.2.

С. Д. Гальчак

ІДЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РЕПАТРІАЦІЇ “ОСТАРБАЙТЕРІВ”- ПОДОЛЯН В УМОВАХ “ХОЛОДНОЇ” ВІЙНИ

Демократизація українського суспільства створила можливості для реалізації наукового та суспільного інтересу до однієї з найбільш соціально потерпілої від тоталітарних режимів категорії населення – колишніх “остарбайтерів”. Понад півстоліття злочинне використання Третім рейхом рабської примусової праці українських бранців, тривале упереджене ставлення до них на батьківщині (в СРСР) були історією забуття.

Такою ж недостатньо вивченою залишається репатріація “східних робітників” з її обов’язковою принизливою для людської гідності фільтрацією, поневіряннями у збірно-пересильних таборах, довгою дорогою додому. Нові життєві реалії визначили необхідність всебічного наукового осмислення історичної правди про нелегку долю колишніх каторжан, об’єктивного висвітлення маловідомих трагічних сторінок історії України середини ХХ ст., залучення в науковий обіг недоступної раніше інформації. Потреба наукового осмислення зумовлена також фактичною відсутністю в історичній науці ґрунтовних праць про повернення на Батьківщину “остарбайтерів”, у т. ч. на регіональному рівні. Опубліковані різні за змістом, спрямуванням, науковою цінністю напрацювання у сукупності відобразили концепційні та структурні компоненти лише в певній мірі. Порушені в них проблеми здебільшого носять фрагментарний, локальний або ж загальний характер. Це стосується доробку як зарубіжних, радянських, так і вітчизняних учених.

До найбільш вагомих напрацювань українських дослідників належить, насамперед,

підсумковий том історико-меморіального серіалу “Книга Пам’яті України” “Безмертя”.¹ Його авторський колектив доклав зусиль, щоб видання було вільним від стереотипів та ідеологічних кліше минулого, від кон’юнктурних висновків. Цінним є те, що у книзі, як ніде, повно, досліджується насильницька депортація населення окупованих територій, його поневіряння на нацистській каторзі, а також основні моменти репатріації невільників на Батьківщину.

Темі репатріації присвячений розділ “З Німеччини на... Колиму” праці М. В. Ковалю “Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.)”,² де автор наводить факти, оприлюднення котрих за часів існування Радянського Союзу було б неможливим – про знущання над звільненими “остарбайтерами”, особливо жінками, з боку бійців РСЧА, притягнення “учорашніх невільників” до праці в каторжних умовах в СРСР та ін.

Поневіряння колишніх “остарбайтерів” і військовополонених в таборах Вітчизни поставлено в центр уваги наукового дослідження О. В. Буцко “С возвращением»: судьба украинских граждан, репатриированных на Родину».³

Аналіз деяких аспектів репатріації виніс на суд громадськості також автор цієї статті.

4-5

Серед найбільш вдалих праць зарубіжних дослідників проблеми повернення на батьківщину депортованого гітлерівцями населення окупованих територій – роботи американця М. Елліота “Репатріаційна глава в радянсько-американських відносинах 1944 – 1947 рр.”,⁶ англійців Н. Бетелла “Остання таємниця: насильницька репатріація в Росію 1944 – 1947 рр.”,⁷ М. Толстого “Жертви Ялти”,⁸ в значній мірі – праця німецького вченого В. Якобмайера “Від примусової праці до іноземців без громадянства. Переміщені особи в Німеччині. 1941 – 1945”.⁹

Зовсім скромним є здобуток радянських вчених, в актив яких можна занести публікацію Л. О. Лабіна “О перемещенных лицах”¹⁰ та спогади А. І. Брюханова «Вот как это было. О работе по репатриации советских граждан».¹¹ Фактично ж єдиною науковою публікацією у плані дослідження проблем повернення на Батьківщину “остарбайтерів” виявилась стаття В. Земскова “К вопросу о репатриации советских граждан. 1944 – 1951.”¹²

Дещо більш охоплююча за змістом стаття А. Шев’якова “Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупированных зонах государств антигитлеровской коалиции».¹³ Проте вона вийшла уже після розпаду СРСР.

Найповніше механізм репатріації досліджено у праці сучасного російського вченого П. Поляна “Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация».¹⁴

Однак в усіх роботах, за винятком праці П. Поляна, відсутнє наукове опрацювання найбільш драматичного періоду репатріації – під час “холодної” війни. Фактично обійдені увагою дослідників непоступливість позицій сторін у боротьбі за переміщених осіб, ідеологічне протиборство вчорашніх партнерів по антигітлерівській коаліції, що стало найважливішим у їх політичному протистоянні та практичній діяльності протягом кількох наступних післявоєнних десятиріч.

Саме висвітлення ідеологічного протиборства між Сходом і Заходом, участі в ньому в роки “холодної” війни центральних та регіональних партійно-державних органів УРСР, зокрема Вінниччини та Кам’янець-Подільщини, дослідження форм агітаційно-пропагандистського впливу на потенційних репатріантів є головним завданням статті. Автор також ставить за мету залучити в науковий обіг новий фактаж та архівні документи, малознайомі широкому загалу науковців.

Матеріали пропонованого дослідження можуть бути використані при написанні підручників, посібників, узагальнюючих робіт з історії України, в тому числі історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр., післявоєнного періоду, краєзнавчих видань, сприятимуть більш глибокому осмисленню історичної правди про драматичну долю “остарбайтерів”.

Нові політичні реалії склалися в світі невдовзі після завершення Другої світової війни.

Перемога над нацизмом помітно підняла імідж Радянського Союзу, зріс його авторитет і вплив на подальший суспільно-економічний розвиток ряду країн, особливо, Східної Європи. Для багатьох народів пріоритетним став соціалістичний вибір свого майбутнього. При активній ролі СРСР розпочалося формування світової соціалістичної системи, що викликало різку протидію недавніх союзників по антигітлерівській коаліції – США та Англії. Крім того, правлячі кола США, монополюючи ядерною зброєю, почали виношувати (особливо після варварських атомних бомбардувань японських міст Хіросіми та Нагасакі) авантюрні плани світового панування, знищення при цьому Радянського Союзу, підкорення країн, які обрали некапіталістичний шлях розвитку. Розпочалося нове глобальне протистояння – так звана “холодна” війна.

Вона негативно позначилася на подальшому проведенні репатріації. Американські та англійські власті у своїх зонах окупації Німеччини почали чинити різноманітні перешкоди, що викликало серйозні труднощі в діяльності радянських репатріаційних місій, до мінімуму зводило ефективність їх роботи по поверненню на Батьківщину громадян СРСР, насильно вивезених гітлерівцями в рейх на нацистську каторгу.

Колишніх же радянських підданих на початок “холодної” війни залишалось на Заході чимало. За неповними оцінками Управління у справах репатріації при РНК СРСР, “...на 1 березня 1946 року за рубежем... залишалось 314757 чоловік. Більшість [їх] – 174439 чол. ...знаходилося на території Західної Німеччини, в тому числі в англійській окупаційній зоні – 104227, в американській – 69447, у французькій – 715 чол. Далі йшли Австрія (53000 чол.), Італія (34829), Швеція (28939), Бельгія (16112), Данія (4101), Франція (1809), Швейцарія (775), Англія (506), територія Палестини (205), Америки (28) і Північної Африки (12), останньою у цьому списку стояла Голландія (10 чол.)”¹⁵

Що стосується “остарбайтерів”-подолян, то основна маса їх повернулася додому ще у 1945 р. Станом на 1 січня 1947 р. у рідний край прибуло 89938¹⁶ колишніх мешканців Кам’янець-Подільської (тепер: Хмельницької) області і 48621 – Вінницької.¹⁷

Динаміка подальшого повернення на Поділля депортованих гітлерівцями каторжан свідчить, що “холодна” війна різко загальмувала процес репатріації. Так, з 1 січня по 1 липня 1947 р. на Вінниччину не повернувся жоден репатріант.¹⁸ Потім майже за рік (з 1 липня 1947 р. по 15 травня 1948 р.) у Вінницьку область прибули лише вісім¹⁹ колишніх “остарбайтерів”. З 15 травня по 1 липня 1948 р. – ще 28 чол.²⁰ І, нарешті, станом на 1 жовтня 1948 р. в область повернулося загалом 48705 репатріантів,²¹ тобто за три наступних місяці до загальної кількості прибулих додалося всього 48 чоловік.

На Кам’янець-Подільщині цифрові показники були порівняно вищими, але і тут спостерігалася тенденція до різкого скорочення кількості прибуваючих в область репатріантів-корінних мешканців краю. Так, за період з 1 січня по 1 вересня 1947 р. на Кам’янець-Подільщину загалом повернулося 1726 чол.,²² тоді як за попередніх одинадцять місяців (з 1 лютого 1946 р. по 1 січня 1947 р.) – у десять разів більше.

Серед тих, хто продовжував залишатися за кордоном, були як бажаючі репатріюватися на Батьківщину, однак не могли реалізувати свою волю через штучно створені перешкоди, так і ті, котрі свідомо відмовлялися від повернення в СРСР.

Основними причинами, які спонукали певну кількість подолян не повертатися на Батьківщину, були: політичні мотивації; страх перед можливим покаранням; сімейні проблеми (укладені шлюби з іноземними громадянами).

Перші дві виявились тісно взаємозв’язаними. Грунтувались на особистих образах на радянську владу, спогадах про жорстокість репресій 30-х років, сильно підігрівались ворожою СРСР пропагандою.

Третій фактор базувався на чистоті людських відносин, любові, прагненні зберегти сім’ю, котрі виявились сильнішими погроз, застережень, ультимативних вимог влади.

Так, серед тих, хто залишався на Заході, розповсюджувалась газета “Родина зовет” із статтею майора Суханова “Чому ти до цього часу не на збірному пункті?” У ній йшлося:

“Не роздумуй, не зволікай. Йди на найближчий збірний пункт і ніхто тебе не

образить. У тебе лише один шлях – чесно виконати те, що від тебе вимагає Вітчизна. Вона тебе кличе, і ти будеш дійсно негідним прощення злочинцем, якщо не почувеш її голосу.

Знай, що жоден радянський підданий не залишиться на чужій землі!

Деякі наші дівчата і жінки необдуманно уклали шлюб з іноземцями. Подружнє життя, як відомо, не може змінити підданство подружжя. Всі дівчата і жінки, які вийшли заміж за іноземців, повинні... у найкоротший строк з'явитися на збірні пункти. В інтересах їх майбутнього всі такі шлюби повинні бути негайно розірвані. Той, хто пов'язав свою долю з іноземцями чи іноземками, переживає зараз драму. Але той, хто піде проти вимог Батьківщини, цю драму перетворить у трагедію".²³

Не можна однозначно стверджувати, що такі "остарбайтерки" остаточно поривали з Батьківщиною. Більшість їх листувалися із рідними, а пізніше окремі навіть поверталися додому. Так, уродженка с. Пузирки Козятинського району Марта Шморгун, перебуваючи на нацистській каторзі, вийшла заміж за італійця. По війні виїхала з ним в Італію. Працювала ткалею на фабриці "Аквакалда". Вступила до лав Комуністичної партії Італії. У 1953 р. добровільно повернулася в СРСР.²⁴

Аналогічна доля жмеринчанки Раїси Кушнір. Тільки її судженням став поляк. Навчалася у Белостоцькій медичній академії. Була членом Польської об'єднаної робітничої партії, членом Товариства польсько-радянської дружби. Додому добровільно повернулася у 1951 році.²⁵

СРСР наполегливо боровся за повернення на Батьківщину своїх колишніх громадян, оскільки, насамперед, не бажав допустити нової (після подій 1917 року) хвилі еміграції, остерегаючись, що неповернені до рідних домівок співвітчизники будуть використані супротивною стороною у підричних чи відверто ворожих цілях до своєї колишньої Батьківщини. Боровся усіма доступними засобами.

Основний акцент у цій нелегкій справі було зроблено на пропагандистські заходи, адже в період "холодної" війни особливою зброєю ставало слово.

Його в повній мірі використовували обидві сторони. Недавні союзники СРСР по антигітлерівській коаліції з допомогою нього намагалися відвернути колишніх радянських громадян від повернення їх на батьківщину.

"...Репатріанти зізнавались, що союзники в західній зоні Німеччини їх агітували їхати в Канаду, їм говорили, що сільських мешканців знову загонять у колгоспи, що жінок з дітьми від німців відправлять у Сибір чи Казахстан, що добра робота і освіта для репатріантів на батьківщині будуть проблемою..."²⁶ (Деякі їх застереження справді здійснилися).

Щоб нейтралізувати вплив західної пропаганди на потенційних репатріантів, а заодно – підвищити ефективність вітчизняної контрпропаганди на основі переконливих конкретних прикладів, вищим партійно-радянським керівництвом Української РСР було проявлено ініціативу: створити максимально сприятливі умови для облаштування на батьківщині певної частини тих, хто не побажав залишитися на Заході. 13 серпня 1946 р. Рада Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У прийняли спільну постанову "Про репатріацію з Франції в Українську РСР громадян української національності". Вона зобов'язувала облвиконкоми та обкоми КП(б)У надавати "великого політичного значення справі прийому, розміщення і трудовлаштування репатріантів", вимагала "від перших секретарів міськрайкомітетів КП(б)У і голів міськрайвиконкомів справу підготовки та трудовлаштування взяти під свій неослабний і особистий контроль".²⁷

Та очікуваний контингент у 1946 р. в республіку так і не прибув.

Але питання не знімалося. 28 березня 1947 р. завідуючим обласних відділів у справах репатріації із Києва було направлено лист їх старшого колеги – завідуючого відділом у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР М. Зозуленка, в якому йшлося: "У зв'язку з тим, що з Франції на Україну має прибути 25 – 30 тисяч чоловік громадян української національності, з яких перші партії прибувають у квітні місяці, а основна маса із Франції буде направляти у липні, серпні і вересні 1947 року, заступник Голови Ради Міністрів УРСР тов. Сенін І. С. своїм телеграфним розпорядженням від 20 березня 1947 року № 39

запропонував головам облвиконкомів виконати постанову Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У від 13 серпня 1946 року № 1455 і забезпечити до 1 травня 1947 року підготовку житлових приміщень для розміщення громадян, котрі прибувають із Франції у вашу область...

Пропоную негайно приступити до перевірки житлової площі, що була раніше виділена у вашій області, і забезпечити підготовку решти житлових приміщень. Вся житлова площа має бути відремонтована, обладнана твердим реманентом і прийнята по актах.

Зверніть особливу увагу на готовність обласних пунктів та відділів до прийому репатріантів, як-то: організація харчування, медично-санітарне обслуговування, забезпечення політико-масовою роботою (добір агітаторів, бібліотечок, газет, радіо та інш.) і транспортування репатріантів в місця постійного мешкання та інш.

Покладаю на вас персональну відповідальність за працевлаштування прибувших у вашу область репатрійованих громадян із Франції за їх фахом, матеріально-побутове влаштування, охоплення дітей шкільною мережею та яслами, проведення серед них систематичної політико-масової та виховної роботи, участі їх у громадсько-політичному житті...”²⁸

Невдовзі з Кам'янець-Подільської області, де очікували на прибуття 200 сімей репатріантів та 100 одиноких громадян, надійшов рапорт про стан готовності приймальних пунктів і про підготовку житлової площі для очікуваних переселенців. Із нього видно, що на місцях за справу бралися відповідально, хоч можливості були обмеженими: “Через відсутність у містах області приміщення для приймального пункту на 1000 чоловік, – повідомляється в документі, – нами створено три пункти в містах: Проскурів (основний пункт) – на 60 чол., Кам'янець-Подільському – на 20 чол., у Шепетівці – на 20 чол.

У Проскуріві пункт обладнано в будинку колишнього спортзалу, що складається із 2-х великих вимнат загальною площею 200 кв. метрів... Кам'янець-Подільський пункт розташовано в готелі в 5-и кімнатах. Крім того з дирекцією готелю є домовленість, що у випадку необхідності буде додатково виділено 5 кімнат для 5-и сімей. У Шепетівці пункт обладнано в будинку гуртожитку цукрового заводу. Тут також існує домовленість із дирекцією готелю про додаткове виділення у разі потреби 5-и кімнат... На Шепетівському пункті є 20 матрасів і 20 одіял (тимчасово взяті із інших організацій), на Проскурівському – 55 ковдр і 25 матрасів... Не вистачає на дообладнання пунктів: ковдр – 45, простинь – 160, матрасів – 35, подушок – 80, матеріалу на 14 скатерок і на 10 занавісок для вікон. Портретами, гаслами, плакатами і бібліотеками пункти обладнані повністю...”²⁹

Що стосується квартир, то їх було підготовлено 104: “із житлового фонду міськрайрад – 28, із житлового фонду радгоспів – 11, із житлового фонду підприємств та організацій – 65”.³⁰ Підготовлено 105 місць для одиноких репатріантів у відомчих гуртожитках радгоспів, підприємств і організацій.

Аналогічна інформація надійшла з інших областей, в т. ч. Вінницької.

21 липня 1947 р. Вінницький облвиконком прийняв особливо важливе агітаційно-пропагандистське рішення – “Про пільги та матеріальну допомогу радянським громадянам, які переселяються у Вінницьку область із Франції, Болгарії і Румунії”. Воно передбачало виділення виконкомом районних Рад депутатів трудящих репатрійованим земельних наділів для будівництва будинків і господарських споруд, під городи, а також лісорубного фонду для заготівель будівельного лісу, причому звільнивши їх від плати за деревину строком на 2 роки.

Передбачалася видача позик під індивідуальне житлове будівництво у розмірі 10 тисяч карбованців на сім'ю з погашенням протягом наступних десяти років, починаючи з другого року після поселення.

Згідно даного рішення переселенці забезпечувались посівним матеріалом під озимину 1947 р. і весняну сівбу 1948 р. на польових, городніх та присадибних ділянках, що в умовах післявоєнного голоду було вкрай важливо. Із пунктів “Заготсіно” їм відпускалось за готівку по 2 тонни сіна на кожную голову великої рогатої худоби.

Господарства переселенців, які поселялися в сільській місцевості, на два роки звільнялись від усіх грошових податків, страхових платежів, обов'язкових поставок державі м'яса, зерна та інших сільськогосподарських продуктів.

Крім того, було зобов'язано облторгвідділ постачати переселенців м'ясними та рибними продуктами, маслом і цукром – на обласних приймально-розподільчих пунктах на території Вінниччини, в дорозі до місця поселення, в місцях постійного проживання.

Серед інших пільг був дозвіл на продаж репатріантам за затвердженими обл- та райвиконкомом списками по 20 метрів бавовняної тканини на сім'ю, по 1 пальто, 1 костюму чи платтю, 1 парі взуття, 2-х пар натільної білизни на кожного члена сім'ї.³¹

У свою чергу, на місцях сподівалися і на допомогу з боку переселенців, допускаючи, що серед них є різноманітні кваліфіковані кадри. А тому із суто практичних міркувань у відділ у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР із місць надходили прохання занарядити в область конкретно визначених спеціалістів, на котрих відчувався дефіцит. Так, Вінницький облвиконком просив 11 шоферів, 16 котельників, 13 токарів 5 – 6 розряду, 38 слюсарів, 28 теслів-столярів. Сільськогосподарських робітників – згідно плану розверстки.³²

Довгоочікувані репатріанти прибули у Вінницьку область 11 та 25 вересня 1947 р. Спершу на Вінниччину із Франції приїхали 10 сімей у складі 33-х чол. та 3-є одиноких репатріантів, у кінці місяця – ще одна сім'я (2 чол.; з Болгарії). За національністю серед них було 24 українці, 7 росіян, 3 литовці, по 2 поляки і білоруси. Майже половину загальної кількості переселенців (17 чол.) склали діти дошкільного та шкільного віку, які в основному народилися за кордоном.³³ Серед дорослих українців переважали уродженці Львівської області. Інші виявились уродженцями Рівненської, Волинської, Тернопільської, Херсонської та Вінницької областей.³⁴

Незважаючи на те, що серед них не знайшлося ні слюсарів, ні шоферів, ні котельників, вже 1 жовтня 1947 р. прибули були забезпечені житлом та трудовлаштовані (на Барському, Вищеольчедаївському та Ялтушківському цукрозаводах), їм надана грошова (у розмірі 5450 крб.) та інша допомога.³⁵

Аналогічна картина спостерігалась і на Кам'янець-Подільщині. Сюди теж прибула значно менша, ніж очікувалась, кількість репатріантів. Їм була влаштована підкреслено тепла зустріч, надана заздалегідь передбачена допомога. Запланованого ефекту було досягнуто...

Показова зустріч Вітчизною-матір'ю своїх синів і дочок справді створювала підґрунття для поліпшення ефективності радянської контрпропаганди, озброювала її новими необхідними аргументами.

Тепер важливо було донести інформацію про яскраві позитивні факти до тих співвітчизників, які продовжували залишатись за кордоном. Зрозуміло, вона оперативно доводилась до відомих співробітників радянських репатріаційних місій, а ті, при першій же нагоді, передавали її безпосереднім адресатам.

Великі надії покладались на пресу, спеціальну друковану продукцію, які мали вплив на визначений контингент людей. Не випадково 22 травня 1948 р. генерал Губнер – заступник командуючого американськими військами в Німеччині і військового губернатора генерала Л. Д. Клея, заборонив ввезення та розповсюдження в американській окупаційній зоні радянської друкованої продукції – газет, книг, журналів. До цього, з 5 листопада 1947 р., діяла заборона на оповіщення переміщених осіб, котрі проживали поза таборами, про час і місце їх прийому співробітниками радянської репатріаційної місії.³⁶

Але незрівнянно вищий ефект могло мати живе слово самих репатріантів, які повернулися в СРСР, – їх радіозвернення до тих, хто не захотів повертатися разом із ними додому. Відповідальну місію у цьому плані виконувала радіостанція "Волга – 2", що розміщувалась у столиці колишнього рейху. Її передачі розраховувались саме на цю аудиторію. У передачах часто лунали голоси колишніх "остарбайтерів", які повернулися з нацистської каторги додому і відчули "велику прихильність до себе рідної Батьківщини".

Тематика таких виступів чітко координувалась і визначалась заздалегідь. Причому навіть не творчим колективом радіостанції, а Управлінням Уповноваженого Ради Міністрів

СРСР у справах репатріації та підлеглими йому структурами. Так, заступник Уповноваженого генерал-лейтенант Голуб'єв направив улітку 1948 р. керівникам республіканських відділів у справах репатріації листа, яким вимагав “щомісячно надсилати... для берлінської радіостанції “Волга – 2” спеціальні радіопередачі, записані на магнітофонну плівку. Ці передачі повинні відповідати таким вимогам: мати 2 – 3 виступи репатрійованих громадян із розповіддю про їх прийом і облаштування на Батьківщині; з викриттям націоналістів – агентів англійців і американців, що ведуть наклепницьку пропаганду в таборах для переміщених осіб за кордоном за неповернення на Батьківщину; із закликом до радянських громадян, які залишались за межами Вітчизни, повернутись на Батьківщину...”³⁷

Запис на плівку здійснювався у республіканських радіокомітетах. Кандидатури для виступу по радіо ретельно підбиралися. Так, 27 вересня 1947 р. завідуючий відділом у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР М. Зозуленко зобов'язав свого вінницького колегу підготувати з прибулих в область осіб: “із Франції – 2 чол., з Німеччини: з американської зони – 2 чол., французької зони – 1 чол., англійської зони – 2 чол., з Австрії – 2 чол., з Італії – 1 чол. для поїздки в Київ для виступу в радіокомітеті перед мікрофоном”.³⁸

Такі люди мали бути передовиками виробництва, активістами громадсько-політичного життя, лояльно настроєними до радянської влади, а головне – говорити в ефірі те, що від них хотіли почути.

Але почути радіо могли далеко не всі колишні радянські громадяни, які вагалися з поверненням в СРСР. Це розуміли організатори радіопередач. Розрахунок же був зроблений на те, що хтось та й почує, адже не всі потенційні репатріанти жили в таборах. Враховували також психологію радянських людей, які звикли довіряти офіційним засобам масової інформації. Тим більше, що до радіо, як технічної новинки, проявлявся з їх боку підвищений інтерес.

Значно ефективнішою формою діалогу і агітаційно-пропагандистського впливу були листи. Проте не будь-які, а теж заздалегідь визначеного змісту, написані рідними, близькими, знайомими, родичами, друзями тих, хто перебував за кордоном. Їх чи не найбільше остерігались суперники по ідеологічному протистоянню. Тому теж не випадково ще 12 вересня 1947 р. директивою директора з цивільних справ американської військової адміністрації бригадного генерала Томаса Г. Гаррольда було введено заборону на доставку переміщеним особам радянськими офіцерами листів із СРСР. “...30 червня 1948 року американці закрили для відвідування членам радянської військової місії прикордонні пункти Фульца, Штейнад, Бад-Кісінген, Крайцбург, Кульмбах, Бамберг, Нюрнберг і Регенсбург. А в липні – ще більше посилили контроль за листуванням Ді Пі [переміщених осіб] із родичами в СРСР. Віднині листи звітти приймалися лише на посту м. Касселя і вручались адресатам під розписку після цензурної перевірки органами контррозвідки, на що витрачалось не менше 2-х тижнів...”³⁹

Перед місцевими органами влади, обласними відділами у справах репатріації, на які покладалась організаційні та координаційні функції, ставилось завдання широко розгорнути роботу, щоб подібних листів з'явилося якомога більше. Той же М. Зозуленко інструктував керівників обласних репатріаційних служб: “В зв'язку з початком прибуття громадян української національності з Франції і Румунії, пропоную організувати відправлення листів до своїх родичів і знайомих із закликом до повернення на Радянську Батьківщину.

В цих листах треба написати про приїзд їх до Української РСР, про зустріч представниками радянської влади та радянською громадськістю, про їх враження і настрої. В листах також слід висвітлювати трудове та матеріально-побутове влаштування, заробіток, одержану ними від радянського уряду та місцевих органів матеріальну допомогу, навчання дітей, медобслуговування, забезпечення житловою площею та інше.

Бажано аби листи надсилались з фотознімками цілої родини чи окремих осіб, також знімки їх за працею, у своїх будинках та квартирах або біля них, дітей в школі і т. п.

Листи необхідно оформляти і надсилати до нас згідно з нашими вказівками за № 61-

1923 від 2.9.1947 року.”⁴⁰

Вказівки ж були такі: “...Листи репатрійованих радянських громадян знайомим і родичам до Франції і в окупаційні зони Німеччини з закликами про повернення на Батьківщину треба надсилати до нас (тобто у відділ у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР. С. Г.) в конверті з відповідною адресою. На конверті треба прикласти штамп місцевої поштової контори та штампом погасити марки. Конверт не слід заклеювати. Листи треба надсилати відкритим, а не таємним порядком, не припускати, щоб ці листи прошивались”.⁴¹

Отже, відділ у справах репатріації при Раді Міністрів республіки фактично наділявся правом перлюстрації та цензури, що було абсолютно новим у його діяльності.

Подальші інструкції стосовно змісту листів і форм роботи з ними та тими, хто їх готує, розширювались і вдосконалювались (майже під усіма інструкціями, котрі надійшли на місця із Києва, стоїть підпис М. Зозуленка). Так, в інструкції від 5 червня 1950 р. повідомлялось, що “...існуючий порядок організації і відправлення патріотичних листів на адресу... радянських громадян, які проживають на становищі переміщених осіб у західних зонах окупації Німеччини та Австрії і в капіталістичних країнах, змінюється... Потрібно дотримуватись таких вказівок:

1. При організації листів слід проявляти особливу обережність і делікатність, не викликати найменшої підозри на те, що все це робиться із пропагандистською метою. Відповідно, ніякого тиску на осіб, які відмовляються писати листи, здійснювати не потрібно.

2. Не ганяйтесь за кількістю листів, а винятково надавати увагу їх якісному змісту. Листи повинні бути звичайними, теплими, з висвітленням конкретних досягнень у сферах господарського і культурного будівництва свого села, району чи області, матеріально-побутового становища трудівників і, зокрема, родичів, сусідів та знайомих.

3. Спеціальних виїздів у райони для організації листів не робити, а пов'язувати цю роботу з виїздами по працевлаштуванню радянських громадян та іншими питаннями.

4. Листи писати лише на реальні, діючі на даний час адреси... На адресу польових пошт не направляти.

5. Ніяких доручень для проведення роботи по організації листів за кордон не потрібно давати особам, які не є штатними працівниками обласного відділу репатріації...”⁴²

Інструкція від 28 вересня 1951 р. містила суттєво новий елемент у роботі з місцевим населенням. Відтепер від рідних, чії сини та дочки перебували на Заході, вимагались не лише листи, а й їх заяви на адресу влади з настійним проханням повернути дітей на Батьківщину. Причому такі заяви потрібно було писати по декілька разів: “...Заяви на ім'я відділу репатріації можна писати, а також прохати повторно, втретє. Ці заяви необхідні для наших представників за кордоном. До кожної заяви обов'язковий лист, у якому наполягати на поверненні на батьківщину...”⁴³

Ось одна з таких заяв, направлена на адресу відділу у справах репатріації при Вінницькому облвиконкомі мешканцем с. Сосни Літинського району П. Г. Петриком: “Прошу відділ репатріації вашого сприяння про повернення моєї племінниці Катерини Порфирівни Петрик, 1922 року народження, додому. 1942 року була забрана німецькими фашистами в рабство і назад не повернулася. Зараз знаходиться в Бельгії.”⁴⁴

В інших інструктивних документах рекомендувалось, щоб листи, написані батьками тим, хто волів залишитися за рубежем, були зворушливими, лагідними, сентиментальними, могли викликати непрошену сльозу, розбудити у серці тугу за рідним краєм. У листах новоприбулих на батьківщину репатріантів мала міститись радість з приводу прийняття єдино вірного рішення – щасливого повернення додому, возвеличення дійсності, в якій опинилися після довгого поневіряння за роки неволі. Обов'язковим в усіх листах мав бути заклик до земляків повернутись у лоно рідної Вітчизни, яка на них так чекає.

Так відділи у справах репатріації, в першу чергу при Раді Міністрів республіки, в умовах “холодної” війни перейняли на себе ще одну, не зовсім властиву за профілем діяльності функцію – агітаційно-пропагандистську, стали центрами по розгортанню ідеологічної боротьби за повернення в СРСР усіх його колишніх громадян, котрі в результаті

Другої світової війни опинилися за кордоном.

Що стосується листів, підготовлених та відредагованих у репатріаційних відділах, то вони були такими (для прикладу візьмемо лист, відправлений у Францію Костюку Івану Володимировичу, уродженцю с. Літинки Літинського району Вінницької області”:

“Доброго здоров’я, мій дорогий синочок Ваня.

Передаю тобі свій гарячий батьківський привіт. Бажаю тобі всього найкращого у твоєму невільному житті.

Ваня! Невже тобі не жалко і не болить тебе серце за мене? Ти знаєш, що я залишився сам та й живу сам до цих пір, а мені вже 67 років.

Міша, Ксеня і Маруся вони живуть окремо, мають свою сім’ю, а я живу сам. Я вже всі очі виглядів за тобою. З дня на день чекаю тебе, а тебе все не має.

Сину мій, не вір тим брехням, що там говорять, що тих, хто вертається на свою батьківщину, переслідують. Це все брехня. Ось поверталось цілий ряд хлопців, вернувся і Щєбивак Захар, Скакун Ганна, які були разом з тобою, і другі, їм дали допомогу і устроїли їх на роботу по їхніх спеціальностях.

Наш колгосп зараз не той, що був. Зараз об’єднані декілька колгоспів в один. Сівба, збиральна [кампанія] проводяться виключно машинами. На полях день і ніч гудуть трактори, сіють, роблять прополку і другі роботи. Незабаром загуде самохідний комбайн. Сам іде, сам жне, сам молотить і копить окремо полу, окремо солому. Один комбайн замість 200 – 300 чоловік, а на ньому працює всього 3 чоловіки. Клевер, сіно косить косілка в п’ять ножів, яка замінює 90 чоловік.

Ваня, приїжджай додому. Всього вдома я держу корову, свині і дві овечки, в нас в магазинах всього вдоволь.

Звернися в наше консульство. Я туди послав декілька заяв і просив їх повернути тебе на свою Батьківщину.

Дорога і харчі для вас будуть безплатно за рахунок держави.

Пока допобачення!

Привіт тобі від Міші, Ксені, Марусі, від їхніх діточок.

Ждемо тебе якнайскоріше.”⁴⁵

В організації та відправленні за рубіж листів між обласними відділами у справах репатріації існувало навіть своєрідне змагання. Так, у січні – лютому 1950 року з України було відправлено 805 таких послань співвітчизникам, котрі все ще перебували за кордоном. Першість у цій справі утримував Сталінський облвідділ (134 листи), за ним йшов Полтавський (112 листів), далі – Ворошиловградський (88 листів). Кам’янець-Подільський облвідділ у справах репатріації займав 15 місце (14 листів), Вінницький (6 листів) разом із Волинським та Рівненським ділив 19 – 21 місце. Останнє, 22 місце, посідав Кіровоградський облвідділ.

Цікаве резюме підсумків цього змагання зроблено М. Зозуленком:

“По кількості листів можна вважати роботу задовільною Сталінського, Полтавського, Ворошиловградського, Запорізького, Львівського і Харківського облвідділів репатріації, незадовільною – Миколаївського, Станіславського, Херсонського, Кам’янець-Подільського, Одеського, Чернігівського, Житомирського облвідділів, зовсім незадовільною – Кіровоградського, Ровенського, Волинського та Вінницького відділів.”⁴⁶

Передостаннє місце у змаганні Вінницького облвідділу і 15-е – Кам’янець-Подільського однією пасивністю в роботі пояснити важко. Впродовж багатьох років усі завдання вони виконували ретельно, оперативно і добросовісно. Найвірогідніше, просто вже не було кому писати.

Проте, в репатріаційній пошті траплялися й інші листи. Так, Василь Польовий із с. Бубнівки Сатанівського району писав сестрі Ксені в англійську зону окупації Німеччини, що 28 травня 1948 р. матір забрали в міліцію за те, що вона не виробила мінімуму трудоднів, і ні слова про повернення сестри на Батьківщину.⁴⁷

Аналогічний за змістом і лист Вевритюк Ганни Федорівни з с. Хоменців

Гвардійського району Кам'янець-Подільської області до Шостицької Люби Корніївни, яка перебувала в американській зоні окупації.⁴⁸

Зрозуміло, ці листи, та їм подібні, до адресатів не дійшли. Наділений правом цензури відділ у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР, інші служби пильно стежили, щоб у ретельно відкорегований інформаційний потік, що спрямовувався на Захід, не потряпляло ніякого ідеологічно шкідливого “бруд”. Інакше ефективність агітаційно-пропагандистських зусиль радянської сторони виявилася б під загрозою.

Отже, після завершення Другої світової війни жаданий для народів планети мир практично так і не наступив. Вже з весни 1946 р. в світі виникло нове глобальне протистояння. Цього разу між СРСР, країнами, котрі після Великої Перемоги обрали соціалістичний шлях розвитку, та альянсом західних імперіалістичних держав, насамперед, США та Англії – недавніх союзників Радянського Союзу по антигітлерівській коаліції. Це протистояння, що призвело до помітного погіршення стосунків між Сходом і Заходом, виснажливої гонки озброєнь і ледь не завершилось розв'язанням смертельного для всієї планети ядерного конфлікту, отримало назву “холодної” війни.

Вона вкрай негативно позначилась на здійсненні репатріації радянських громадян із західних окупаційних зон Німеччини та Австрії, інших капіталістичних країн. Противники СРСР вдавалися до їх залякування, обману, чинили різноманітні перешкоди в роботі радянських репатріаційних місій. Потік репатріантів в СРСР різко скоротився.⁴⁹

Однак Радянський Союз виявив виняткову послідовність і наполегливість у поверненні своїх громадян на Батьківщину. По-перше, він не бажав допустити утворення нової хвилі еміграції, котру країни альянсу могли використати у ворожих стосовно нього цілях. По-друге, для його поруйнованого війною господарського комплексу зовсім доречними стали нові робочі руки. Був і третій аспект проблеми – пропагандистський. Як держава-переможець, СРСР бажав продемонструвати усьому світу свою “турботу” про власних громадян, де б ті не перебували.

Ставку у репатріаційній кампанії в умовах “холодної” війни було зроблено на ідеологічну боротьбу, яку в значній мірі координували і здійснювали республіканські та обласні відділи у справах репатріації, значно розширивши та видозмінивши свої функції. Радянською стороною активно використовувались такі ефективні засоби пропагандистсько-агітаційного впливу як тематично спрямовані листи з Батьківщини потенційним репатріантам від їх рідних, знайомих, близьких, радіопередачі. Використовувались також інші засоби. Для підвищення наступальності пропаганди, нейтралізації ворожого впливу, на місцях, в тому числі й на Поділлі, дбали про організацію показових заходів щодо прийому, облаштування репатріантів, що потім подавались як конкретні факти материнського ставлення Вітчизни до своїх синів і дочок, які повернулись із західних окупаційних зон на батьківщину.

Рамки статті не дозволяють комплексно висвітлити згадані та інші аспекти репатріації в умовах “холодної” війни, тому корисними можуть бути перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Зокрема, потребують розкриття діяльність радянських репатріаційних місій в англійській, американській, французькій зонах окупації Німеччини у цей період, пропагандистські заходи недавніх союзників по антигітлерівській коаліції. У зв'язку з виходом 17 вересня 1955 р. Указу Президії Верховної Ради СРСР “Про амністію радянських громадян, котрі співробітничали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.”, цікавим бачиться дослідження юридично-правового каналу повернення колишніх радянських громадян на Батьківщину. Корисною стане робота над узагальненням даних про кількість “остарбайтерів”-подолян, які свідомо не повернулись в Радянський Союз тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945 / Головна редакційна колегія (голова І. О. Герасимов, заступники голови І. Т. Муковський і П. П. Панченко, відп. секретар Р. Г. Вишневецький). – К.: Пошуково-видавниче агентство “Книга Пам'яті України”, 2000. – 944 с.; іл.; 2. Коваль М. В.

Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.; 3. Буцко О. В. «С возвращением»: судьба украинских граждан, репатриированных на Родину / Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових праць. – Вип. 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – С. 148 – 162.; 4. Гальчак С. Д. «Остарбайтери» з Поділля (1942 – 1947 рр.) / Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 2002. – 211 с.; 5. Він же / Ставлення державно-партійної влади СРСР та УРСР до «остарбайтерів»-репатріантів // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. – Вип. 5. – Серія: Історія: Збірник праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2003. – С. 208 – 214.; 6. Elliot M. R. The Repatriation Issue in Soviet-American Relations 1944 – 1947. – University of Kentucky, 1974; 7. Bethell N. The last secret: Forcible Repatriation to Russia 1944 – 1947. – London, 1974; 8. Tolstoy N. Victims of Yalta. – London; Sydney; Auckland; Toronto, 1977; 9. Jacobmeyer W. Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Auslaender. Die Displaced Persons in Deutschland. 1941 – 1945 / Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft. – Göttingen: Vandenhoeck u Ruprecht in Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht in Göttingen, 1985. – Bd. 65. – 324 s.; 10. Лабин Л. О. О перемещенных лицах // Новое время. – 1947. - № 21. – С. 1-3; 11. Брюханов А. И. Вот как это было. О работе по репатриации советских граждан: Воспоминания советского офицера. – М.: Госполитиздат, 1958. – 208 С.; 12. Земсков В. Н. К вопросу о репатриации советских граждан. 1944 – 1951 гг. // История СССР. – 1990. - № 4. – С. 26–41; 13. Шевяков А. А. Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупированных зонах государств антигитлеровской коалиции // Население России в 1920 – 1950-е годы: численность, потери, миграции. – М., 1994. – С. 195-222; 14. Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация. – М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. – 442 С.; 15. Там само. - С. 324; 16. Державний архів Хмельницької області (далі: ДАХО). - Ф. Р. – 338. - Оп. 14. - Спр. 3. - Арк. 3; 17. Державний архів Вінницької області (далі: ДАВО). - Ф. Р. – 2700. - Оп. 5. - Спр. 397. - Арк. 1; 18. Там само. - Спр. 390. - Арк. 33; 19. Там само. - Спр. 397. - Арк. 58; 20. Там само. - Арк. 65; 21. Там само. - Арк. 71; 22. ДАХО. - Ф. Р. – 338. - Оп. 14. - Спр. 3. – Арк. 35; 23. Цитується за книгою П. Поляна «Жертвы двух диктатур...» – С. 256; 24. ДАВО. - Ф. Р. – 6023. - Оп. 1. - Спр. 58587. - Арк. 1–4; 25. Там само. - Спр. 24492. - Арк. 1–6; 26. Белорусские остарбайтеры. Репатриация (1944 – 1951)... - Кн. 3. – Ч. 1. – Мн., 1998. – С. 21; 27. Державний архів Чернівецької області. - Ф. П. – 1. - Оп. 2. - Спр. 252. - Арк. 44; 28. ДАВО. - Ф. Р. – 2700. - Оп. 5. - Спр. 395. - Арк. 3; 29. ДАХО. - Ф. Р. – 338. - Оп. 14. - Спр. 2. - Арк. 84; 30. Там само. - С. 85; 31. ДАВО. - Ф. Р. – 2700. - Оп. 5. - Спр. 124. - Арк. 242-243; 32. Там само. - Спр. 395. - Арк. 39; 33. Там само. - Арк. 68; 34. Там само; 35. Там само. - Арк. 62; 36. Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 266; 37. Народний архів Республіки Білорусь. - Ф. 7. - Оп. 3. - Спр. 1941. - Арк. 29; 38. ДАВО. - Ф. Р. – 2700. - Оп. 5. - Спр. 394. - Арк. 68; 39. Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 266; 40. ДАВО. - Ф. Р. – 2700. - Оп. 5. - Спр. 394. - Арк. 65; 41. Там само. - Арк. 60; 42. ДАХО. - Ф. Р. – 338. - Оп. 14. - Спр. 6. - Арк. 85–86; 43. ДАВО. - Ф. Р. – 1998. - Оп. 2. - Спр. 270. - Арк. 42; 44. Там само. - Арк. 15; 45. Там само. - Арк. 22–23; 46. ДАХО. - Ф. Р. – 338. - Оп. 14. - Спр. 6. - Арк. 27; 47. Центральний державний архів громадських об'єднань України. - Ф. 1. - Оп. 23. - Спр. 5462. - Арк. 93; 48. Там само; 49. У березні – грудні 1946 року в СРСР повернулись 46909 радянських громадян, у 1947 р. – 30346, в 1948 р. – 14272, в 1949 р. – 6542, в 1950 р. – 4527, в 1951 р. – 2297 чол. (Земсков В. К вопросу о репатриации советских граждан... - С. 37).

В. А. Косаківський

ЛЕГЕНДИ ТА ПЕРЕКАЗИ НА ПІВДЕННО-СХІДНОМУ ПОДІЛЛІ

Поділля у всі часи залишалося краєм високої духовної культури. Тут народилися і живуть в пам'яті людей безліч легенд і переказів. В них багатими, ідейно-художніми засобами, яскраво відображена історія нашого краю, життя народу, його світогляд, культура та морально-етичні принципи. Обидва жанри споріднені і дуже близькі між собою, однак фольклористи їх розрізняють.

Легенди та перекази – такий вид усної народної творчості, який на відміну від пісенного фольклору швидко втрачається і тому нині можливою є проблема його записування та ознайомлення широкого кола громадськості, в першу чергу, молодшого покоління, з цінним джерелом культури українського народу.

У XIX-XX століттях на Поділлі проводили записи легенд та переказів різні фольклористи. Першою була публікація подільської легенди «Хрест коло Заліщиків» в обробці Й.Моуса, яка вміщена в альманасі «Pilgrzym Lwowski» (1822). В 1831 р. В.Даль записав дві легенди у с.Чорнокозинцях та с.Голенишеві над Збручем. В альманасі «Lwowlanin» у 1837-1838 р. опубліковано легенди із с.Завалова та переказ про гайдамацького ватажка Небаби, що діяв на Бережанщині. Короткі легенди і переказ опублікував історик Садок Баронч 1866 р. у Тернополі у збірці «Bajki, fraszki, podania, przyslowia i piesni na Rusi».